

ХОТИНСЬКА БИТВА 1621 р. У ВІРМЕНСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XVII ст., СТВОРЕНИХ В УКРАЇНІ

Появу вірмен на території сучасної України датують XI–XII століттям, після занепаду вірменського царства Багратидів зі столицею в м. Ані (1045 р.). Саме на той час, імовірно, припадає заснування вірменського осідку в давньому Києву, про що, зокрема, свідчить згадка про лікаря-вірменина у “Києво-Печерському патерику” – відомій писемній давньоруській пам’ятці, що увібрала в себе оповіді про життя печерських святих XI–XIII ст. Переселення вірмен на українські землі посилювалося в XIII–XIV століттях, після монгольської навали і падіння вірменського Кілікійського царства (1375 р.). Сліди їхнього перебування знаходимо також у Криму, Північному Причорномор’ї. Згодом ареал проживання вірмен поширюється на західноукраїнські землі, вони з’являються в таких містах, як Львів, Галич, Луцьк, Кам’янець-Подільський, Могилів-Подільський. Вірмени мали своє самоврядування і були представлені в міських магістратах, користувалися власним судочинством, засновували монастирі, зводили церкви та школи, відігравали помітну роль у розвитку торгівлі та ремесел.

Упродовж свого тривалого перебування на українських землях вірменські поселенці залишили по собі значну матеріальну і духовну спадщину. Йдеться про численні пам’ятки у вигляді культових та цивільних споруд, тисяч рукописних сторінок, пов’язаних із діяльністю вірменських громад, переважно на Поділлі, в Криму та Галичині, зокрема актив місцевих вірменських судів, церковних книг, літописів, творів релігійного та світського змісту, часто віршованих. У XV–XVII століттях при вірменських монастирських скрипторіях діяли дві знані школи середньовічної книжкової мініатюри – Кримська та Львівська, вихованці яких залишили помітний слід в історії тогочасного вірменського мистецтва. Архівні матеріали давньовірменською, середньовірменською

і вірмено-кипчацькою, а пізніше – латинською і польською мовами не тільки допомагають нам скласти уявлення про розквіт, а згодом, з огляду на певні історичні та економічні обставини, поступовий занепад десятків вірменських поселень на території сучасної України, а й доносять до нас відгомін подій, що часто ставали доленосними в історії українського народу.

Окреме місце серед них посідає Хотинська битва 1621 року, коли козацькі та польські війська взяли гору над переважачою турецькою армією, яку вів на Річ Посполиту молодий, агресивний і доволі неврівноважений султан Осман II. За геополітичними наслідками цю перемогу можна було б порівняти із Грюнвальдською битвою 1410 року між військовою потугою Тевтонського ордену та об’єднаними польсько-литовсько-руськими силами. Так само як звитяга союзницьких військ під Грюнвальдом, підірвавши могутність Тевтонського ордену, зупинила просування німецького рицарства на Схід, так і перемога через два сторіччя під Хотином фактично стала початком поступового занепаду могутньої турецької імперії, що впокорила на той час мало не пів-Європи. Прикметно, що цього разу, тепер уже супроти спільного східного ворога, воювали війська, очолювані польським королевичем Владиславом, Великим гетьманом литовським Каролем Ходкевичем і видатним запорозьким гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним, тобто, вважай, тих самих союзників, що й два сторіччя тому.

Переддень і перебіг Хотинської битви знайшли своє відображення і в трьох цікавих пам’ятках, залишених нам помітними представниками тогочасного українського вірменства, а саме літописцем Оксентом [Алішан 1896], якому належить значна частина відомої хроніки “Кам’янець” [Кам’янецька хроніка 1985, 95–105], мандрівником і письменником Симеоном Легаці, автором “Подорожніх записок” [Симеон 1936], та історіографом Говганнесом Каменаци, що за-

лишив по собі “Історію Хотинської війни” [Каменаці 1964]. Поява цих пам’яток вказує, з одного боку, на значний суспільний резонанс Хотинської битви, в тому числі серед вірменської громади, що небезпідставно остерігалася руйнації їхнього звичного укладу в разі турецької перемоги (після захоплення турками Кам’янець-Подільського 1672 р. багато з них змушені були полишити рідне місто). З другого боку, це свідчення певного культурного рівня того суспільного прошарку вірменської громади, який, з урахуванням особливостей епохи, ми могли б сьогодні назвати тодішньою інтелігенцією – людьми достатньо освіченими, начитаними, які до того ж добре володіли писемним словом.

Твори ці належать до різних жанрових форм з точки зору їхньої видової класифікації. Так, “Кам’янець”, або “Кам’янецька хроніка”, як її називав також один з дослідників пам’ятки Я. Дашкевич [Дашкевич 1962, 32], – це літопис більш-менш помітних подій на Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, а також у Волощині та Молдові з 1430-го по 1652 р., складений кількома поколіннями вірмен м. Кам’янець-Подільського давньо-вірменською та вірмено-кипчацькою мовами і містить відомості про життя місцевої вірменської колонії. Авторами літопису була родина священика Тер-Григора – його сини Тер-Гакоп, також священик, та Оксент. У частині, що охоплює 1611–1652 рр., знаходимо розлогий опис вірмено-кипчацькою мовою подій, пов’язаних з Хотинською битвою, який належить перу Оксента. Оскільки ці сторінки літопису вже знайшли своє належне висвітлення у працях Е. Шютца [Шютц 1968] і О. Гаркавця [Кам’янецька хроніка 1985; Гаркавець 1993], хотілося б зосередити нашу увагу здебільшого на двох інших пам’ятках, писаних власне вірменською мовою.

Так, “Подорожні записки” Симеона Легаці, як свідчить сам заголовок, належать до вельми поширеної в ті часи форми мандрівних нотаток. Вони розповідають про багату на цікаві спостереження подорож, яку він розпочав 12 лютого 1608 р., виїхавши зі Львова, і здійснив, за словами автора, протягом дванадцяти років через Туреччину та історичну Вірменію в Палестину, з відвіданням Рима, Венеції та Каїра; а також містять описи подій на Галичині та Поділлі після повернення мандрівника в рідні краї, в тому числі Хотинської битви. На відміну від хроніки Оксента, який був очевидцем Хотинської воєнної кампанії,

тож описував її не лише як свідок, а й учасник, оповідь Симеона Легаці – це, скоріше, погляд сучасника, що переповідає почуте або прочитане, а не пережите. У цьому сенсі розділи, присвячені Хотинській битві, дещо програють тим сторінкам його записок, у яких він ділиться своїми спостереженнями та враженнями під час подорожі в далекі заморські краї. Значні неточності можна виявити в Симеона і щодо датування як самої битви, яку він чомусь відносить до 1622 р., так і окремих її епізодів. Хоч би там як, але ми не можемо, наприклад, не відзначити ту авторську симпатію, що часом межує із захопленням, коли він розповідає про відвагу та винахідливість українських козаків, і не лише під час їхніх бойових дій під Хотиним.

“Адже козаки, – пише Симеон, – сильні та мужні; вони постійно вриваються до Туреччини морем та суходолом, спустошують її, руйнують, палять, як вони повелися з Кафою, Синопом, Понтом, Варною, Балчхом, дістаючись подеколи (навіть) Єнкікьоя поблизу Стамбула...” [Симеон 1977, 203]. Віддає належне Симеон сміливості козаків і в ході Хотинської битви, коли вони “влаштовували підступні пастки і викрадали людей та худобу, зброю, обладунки тощо; вночі вони підповзали на животі і, несподівано нападаючи на табір, завдавали величезної шкоди мусульманам; вони захоплювали у них навіть гармати” [Симеон 1977, 204].

Загалом, твір Симеона Легаці цікавий також із точки зору вивчення міжетнічних та міжрелігійних взаємовідносин у середньовічному Львові, де українці, як вказує Легаці, склали більшість міського населення: “Але ирузів (тобто українців. – О.Б.) у місті вдсятеро більше, ніж поляків, які тримаються грецької віри і підпорядковуються патріархові в Стамбулі, тоді як поляки – Папі” [Симеон 1977, 196].

На відміну від двох перших пам’яток, де вказана подія, за всієї важливості її, лише один з багатьох епізодів, “Історія Хотинської війни” Говганнеса Каменаці – це завершений епічний твір, у якому автор ставив перед собою завдання не лише оповісти про тривалу, виснажливу, з великими втратами для обох сторін битву під мурами Хотинської фортеці, через що вона й була названа “війною”, а й, використовуючи приступний йому на той час літературний інструментарій, викликати

в читача захоплення героїзмом польсько-козацького війська, його самовідданою жертвовною боротьбою супроти переважаючих сил жорстокого ворога.

Перше, що особливо впадає в око при знайомстві з текстом, – це добірنا давньвірменська мова, якою цей твір було написано. І це досить важливо, адже на той час серед вірмен Поділля та Галичини у широкому вжитку була так звана кипчаська мова, що належить до тюркської підгрупи алтайської мовної спільноти, носії якої користувалися вірменською абеткою і якою збереглися величезна кількість письмових документів з вірменських колоній України [Каменаці 1964, 74]. Між іншим, саме цією мовою дійшла до нас і доволі детальна оповідь Оксента про битву під Хотиним, яка неабияк прислужилася Говганнесові в його праці, про що можна зробити висновок, уважно порівнявши обидва тексти. Що ж стосується “Подорожніх записок” Симеона Легаці, то вони написані вже середньвірменською мовою, з елементами розмовної, що підтверджують і вірменські дослідники [Дарбинян 1965, 12]. Тож, враховуючи, що такого рівня зразків давнього вірменського красномовства, створених на українських землях, як “Історія Хотинської війни” Говганнеса Каменаці, дійшло до нас небагато, вважали б за доцільне зупинитися на особливостях цього твору дещо докладніше.

У своїй передмові до ереванського видання “Історії Хотинської війни” визначний вірменський дослідник Гакоп Анасян повідомляє, що цей твір був виявлений ним 1954 р. серед матеріалів Державного сховища давніх рукописів Вірменії “Матенадаран” (збір. вірм. рук. № 2644, арк. 229–254) [Каменаці 1964, 6]. Судячи з пам'ятних записів на рукописі, на думку Г. Анасяна, він являв собою принаймні третій список, який дійшов дещо скороченим, оскільки, за словами Саркіса Дпіра, котрий переписав його 1791 р., рукопис місцями виявився пошкодженим [Каменаці 1964, 74]. Проте це втручання переписувача на самому творі істотно не позначилося, хоча й свідчить, так би мовити, про стиль його роботи, коли з тих чи інших причин йому доводилося бути й редактором. З пам'ятного запису ми також довідуємося, що за створення “Історії” Говганнес взявся через шість років після описаних подій, а також знайомимося з його родиною: батьком – священиком Га-

копом, матір'ю Гамайн, молодшим братом Погосом та юними Аствацатуром і Устею. Як вказує у “Вступному слові” автор, саме настійливе прохання його батька “благочинного священика Тер-Гакопа”, “наполегливе повеління” його й острах перед ним підштовхнули Говганнеса взятися за перо. Ці та інші факти, попри їхню нечисленність, дозволяють зробити висновок, що Говганнес не лише походив зі священицької родини м. Кам'янця-Подільського, а й був достатньо освіченою на той час людиною, аби створити, за висловом Я.Р. Дашкевича, “в літературному відношенні – кращий зразок кам'янецького вірменського літописання” [Дашкевич 1962, 59].

Покажемо у цьому відношенні є його “Вступне слово”, в якому Говганнес розмірковує про те, в чому саме, на його гадку, полягає “мистецтво оповіді”, коли авторові слід не лише переповідати побачене чи почуте, а й уміти “пізнавати думкою”, інакше кажучи – аналізувати описувані події. Він зізнається, що взятися за цю роботу йому було непросто, бо вважав, що він “не лише не обдарований значним талантом, але думка моєї стражденної сутності не наповнена бодай якимись загальними знаннями” [Каменаці 1964, 32]. При всій традиційності для давнього вірменського письменства подібних авторських сентенцій, що межують із самобичуванням, яке, вочевидь, сягнуло свого апогею в “Книзі скорботи” геніального поета X ст. Григора Нарекаци, вони вказують на розуміння Говганнесом глибини відповідальності літописця за свою працю, аби, як він наголошував, “не схибити на шляху до істини” [Каменаці 1964, 33]. Про серйозність його намірів у роботі над “Історією” свідчить і те, що він вважав за необхідне розповідати про події, які мали місце, “звіряючись із чужоземними писаннями” [Каменаці 1964, 33]. Тобто звертаючись до іноземних, а в цьому контексті, очевидно, було б точніше сказати – іншомовних джерел.

Справа в тому, що, на нашу думку, “Вступне слово” могло б підказати нам також про існування ще однієї вагомої причини, яка спонукала Говганнесового батька – священика Гакопа – наполегливо просити сина взятися за написання “Історії Хотинської війни”, окрім, звичайно, широкого суспільного резонансу, якого набула ця подія. Так, порівняння твору Говганнеса з оповіддю Оксента про Хо-

тинську битву вірмено-кипчацькою мовою підтверджує те, що він користувався цим джерелом. Та й сам Говганнес указує на це, пишучи: “Після ретельних пошуків я натрапив на писання одного поважного чоловіка, який, будучи очевидцем усіх [цих подій], послідовно і належним чином, **чужинською** мовою (підкреслення наше. – О.Б.) виклав стисло [цю] історію” [Каменаці 1964, 33].

Як ми вже зазначали, з огляду на певні обставини чи не більшість вірмен, які жили на Поділлі та в Галичині, користувалися вірмено-кипчацькою мовою, нею навіть були перекладені культові книги, зокрема псалтирі, молитовники тощо, склалися судові акти [Гаркавець 2010, 95]. У дослідників існували різні погляди на причини та природу цього явища. Так, відомий тюрколог О. Гаркавець свого часу вважав, що вірмено-кипчакомовні поселенці – це тюрки-половці, які у XIII ст. прийняли християнство вірменського обряду, перейнявши також вірменську абетку, котру пристосували до кипчацької (половецької) мови [Гаркавець 1975, 9–27]. Проте Я. Дашкевич у своїй праці “Хто вони – вірмено-кипчаки? (Про етнічний субстрат вірменських колоній в Україні)” спростував цю гіпотезу. Він провів аналіз політичної та етнічної історії половців, історії вірменського прозетелізму на Кавказі, даних антропомімії, рівня національної свідомості поселенців, а також панівної в них соціальної організації і прийшов до висновку, що в умовах тюркізованого Криму місцеві вірмени засвоїли татарську мову і принесли її з собою в Україну [Dashkevych 1982, 357–416].

Про поширення серед українських вірмен вірмено-кипчацької мови свідчить і Симеон Легаци: “Львівські вірмени також не знають вірменської, а розмовляють польською та кипчацькою, яка є мовою татар” [Симеон 1977, 196], – не без гіркоти зазначає він. Отож і для Говганнеса, очевидно як і для всієї його родини, вірмено-кипчацька мова не сприймалася як рідна, а була “чужинською”. Тому не можна виключати, що серед тодішньої вірменської громади існував певний мовний антагонізм, як це ми подеколи спостерігаємо, наприклад, нині між носіями різних мов всередині навіть однієї етнічної групи. І цілком імовірно, що однією з причин, яка, за його словами, “змусила переповісти з іншої на нашу рідну мову” історію Хотинської війни [Ка-

менаці 1964, 33], було бажання Говганнеса увічнити цю подію саме “**нашою рідною мовою**” (підкреслення наше. – О.Б.).

Так чи інакше, але слід йому віддати належне, що робив він це зі знанням справи, адже, як він зазначає: “Не маю я наміру виказувати власну заповзятість і пишнослів’я, аби добитися чиеїсь похвали, але хотів би перевершити, як і обіцяв, ті писання й розповіді, якими я скористався” [Каменаці 1964, 33]. І справді, описувані події подаються ним у певній послідовності, а сам твір досить чітко структурований: кожний з вісімнадцяти його розділів присвячений певній темі, викладеній у заголовку, всі розділи мають форму завершеної оповіді. На відміну від Оксента-хроніста, який викладає події в їхній хронологічній послідовності, неначе роблячи щоденникові записи, Говганнес немовби постійно тримає в полі зору свого читача, повсякчас апелює до нього, маючи того за одностумця, веде його через нелегкі дні випробувань, тривог і сподівань на перемогу. Завдяки цьому давньовірменський автор досягає панорамності зображення, а композиційно окремі епізоди його оповіді підпорядковані не так хронології, як внутрішній логіці подій, коли, сягаючи свого найвищого напруження в описі кривавих батальних сцен, вони врешті-решт завершуються підписанням миру і тріумфальним поверненням переможних військ.

Разом з читачем Говганнес то немовби переноситься до Стамбула, де султан Осман пише грізного листа, а точніше, ультиматум королю Сигизмунду, то до Варшави, де зачитують це його послання на Сеймі серед нажаханих можливістю війни з турками вельмож, то до Львова, Кам’янця та Хотина, відтак у польсько-козацький табір і турецький стан. Але постійною при цьому залишається у творі тема протистояння, навіть не козацько-польського з однієї сторони і турецького – з другої, а скоріше християнсько-мусульманського, і не так релігійного, як цивілізаційного.

Це можна було б назвати загальною ідеєю твору, яку автор послідовно втілює від першої до останньої сторінки своєї розповіді у змальованих ним епізодах Хотинської кампанії, особливо батальних, у зображенні Говганнесом історичних постатей, які покликані зродити в читацькій уяві картину справедливої боротьби супроти жорстоких, безжалісних загарбників, у яких за душею немає нічого,

окрім бруталного прагнення поневолити християнські народи.

Природно, як син священика, що вихований на Святому Письмі та християнських традиціях, Говганнес повсякчас звертається до Біблії – текст “Історії Хотинської війни” рясніє посиланнями на неї, хоча й не завжди дослівними. Але зауважмо при цьому, посиланнями не як на сукупність релігійно-культурних максимів та незаперечних істин, а скоріше як на вищий етичний і моральний авторитет, що покликаний підтвердити в першу чергу справедливості цієї боротьби, що її ведуть купно християнські сили, а отже, вважай, усе тогочасне цивілізоване суспільство.

На суто світські засадничі підходи автора у його праці над повісткуванням указує і манера його письма, за якою вгадується знайомство Говганнеса з існуючими на той час подібними творами, а не лише з вірменською історичною і житійною літературою. Та й, зрештою, у літературному хисті йому не відмовиш. Він дається взнаки, зокрема, і в його мові, часто образній, із влучними порівняннями та колоритними епітетами, аби увиразнити той чи інший персонаж або підкреслити своє ставлення до нього. Так, турецького султана Османа II він порівнює з глеком, наповненим згубою [Каменаці 1964, 79], чи зі зміями та гаспидами, які намагаються “своєю смертоносною отрутою вжалити невинних” [Каменаці 1964, 43]. Турки в нього “осіли на високому пагорбі над тією самою річкою Турлу, мов темна хмара, а численні юрмища невірних порозповзалися довкола, покривши доли та лани, як та сарана” [Каменаці 1964, 69].

Водночас, змальовуючи польсько-козацькі війська, він здебільшого акцентує на їхній відвазі та героїзмі. Протиставляючи їх туркам, автор нерідко при цьому вдається до гіперболи, аби викликати в читача належний емоційний ефект. “І такими сміливими звитягами відзначилося в той день козацьке військо, – пише Говганнес, – що жах охопив усіх язичників, і навіть сам султан Осман з усіма своїми міністрами пройнявся страхом” [Каменаці 1964, 50].

Загалом, участі українських козаків у Хотинській битві, так само як Оксент і Симеон Легаці, Говганнес у своєму творі приділяє окрему увагу, вже починаючи з п'ятого розділу, озаглавленого “Про те, як королевич вирушив до війська, і про прибут-

тя козаків”. Два порівняно невеликі пасажі наприкінці розділу дають характеристику ситуації із залученням козацького війська, з якої постає просто-таки драматична картина. “В один із днів у четвер прибув руський¹ воєначальник на ім'я Бородавка і з ним 15 000 комонних козаків, що їх називають запорожцями. І трапилось їм дорогою військо татар і турків, і вісім днів вони билися затято з ними, убили сілістрійського пашу Гюсейна та багатьох інших... А ще чотири тисячі козаків були направлені воєначальником по здобич у віддалені краї, які так і не повернулися, бо нечестиве плем'я турецьке напало на них і всіх перебило. За все це військо звели порохунок з Бородавкою, про що я повім в іншому місці”.

Перипетії, пов'язані з виправою Бородавки до Молдови напередодні Хотинської битви, як відомо, завершилися стратою гетьманом Петром Сагайдачним, суворим і нетерпимим до своїх опонентів, бунтівливого і незговірливого козацького ватажка та його соратників, про що Говганнес справді напише, як і належить умілому оповідачеві, пізніше, так би мовити, задля збереження у викладі інтриги. Але козацька тема зрештою відтак у його повістванні вже постійно, прибираючи все нових і нових подробиць та деталей, які немовби покликані підтвердити той величезний внесок, зроблений українським козацтвом у перемогу в цій воїстину битві народів. Недарма на полі бою з переважаючими силами супротивника їм визначили центральну, найбільш небезпечну ділянку розташування союзницьких військ.

Якими ж постають козаки зі сторінок твору давнього історіографа-вірменина?

Передовсім вони досвідчені воїни, які наділені не лише вправністю у бою і сміливістю, а й військовою хитрістю, чималою витримкою, а отже, й належною військовою дисципліною, умінням завдати удару в слушний момент. “А що козацький народ відзначається неабиякою вправністю [у військовій справі] та хитрістю, – відзначає Говганнес, – то вони виступили не раніше, як настав вечір, а ворог [тим часом] виснажився, кидаючись увесь день то сюди, то туди” [Каменаці 1964, 50].

Справді, з історії козацьких воєн ми знаємо, що активна оборона в поєднанні з несподіваними навальними контратаками, котрі здатні приголомшити будь-якого супротивника, – характерна риса ведення бою

запорозькими козаками. Так було і в ту суботу 4 вересня. Говганнес продовжує: “А о дев’ятнадцятій годині все козацьке військо виступило проти ворога і, осінивши себе хрестом, заходилося громити іновірців, аж поки ті не витримали і, розвернувшись назад, кинулися навтіки. А козаки, переслідуючи, побивали їх нещадно, так що численними мертвими тілами їхніми покрилася вся земля” [Каменаці 1964, 50].

Та вірменський літописець не обмежується змалюванням цього переможного для козаків бою, а, скориставшись своїм правом оповідача, не втрачає нагоди повідати про його наслідки для ворога. З його слів з’ясовується, що на грізних турків, перед якими, здавалося б, тремтів увесь світ, так вплинув розгром їх козаками, що вони кілька днів поспіль не могли прийти до тями “перебуваючи в скорботі від тих утрат, яких вони зазнали того дня” [Каменаці 1964, 50]. Відтак автор вводить тему особистого протистояння султана Османа з козаками, якому вони, як це впливає з твору, дошкуляли найдужче, спрямовуючи проти них нові й нові атаки, аби передовсім розбити саме їх. Цим Говганнес недвозначно вказує на неабияку їхню роль у ході битви, коли вони змушені були приймати на себе основний натиск ворожого війська.

Своєрідною відповіддю козаків на таку “увагу” до себе султана стало застосування ними тактики нічних вилазок у ворожий стан, які не лише наводили на турків жах, а й неабияк деморалізували супротивника. Надто розлютив Османа II зухвалий нічний напад козаків на турецьку залогу, що охороняла стратегічно важливий об’єкт – міст через річку Дністер. “Неподалік мостів зачалися дві тисячі турків, які собі дрімали, – пише Говганнес. – То були загони Карагісар-паші та Алі-паші. Побачивши це, козаки нечутно напали на них і всіх, хто був у шатрах, перебили, не лишивши нікого в живих. Тільки одного арапа, що належав паші, передали в дарунок королевічу, а здобич поділили між собою” [Каменаці 1964, 60].

Тут слід зазначити, що захоплення військової здобичі було на той час явищем звичайним як у турецькому війську, так і в європейських арміях, не гребували цим і козаки. Більше того, одна з умов, яку керівництво Речі Посполитої висунуло їм напередодні Хотинської кампанії, полягала в тому, що козацьке військо мало саме забез-

печувати себе провіантом і боеприпасами, на відміну від польської армії, де поставки були централізовані. Зрештою, це стало, між іншим, однією з причин походу Яцька Бородавки в Молдову, з чим він так і не справився, наткнувшись на переважаючі турецько-татарські сили, залишивши козацьке військо без фуражу.

Описуючи тяжкий стан з продовольством, у якому опинилися союзницькі війська, і неймовірну дорожнечу в їхньому таборі, внаслідок того що татарська кіннота перетнула практично всі шляхи постачання, Говганнес зауважує, що станом вище було б ще скрутніше, аби не козаки. “Але м’ясо в таборі, – пише він, – коштувало не так дорого, бо козаки щодня вибиралися поночі з табору, зненацька нападали на турків і, перебивши їх, приганяли до табору як здобич багато худоби, яку потім продавали ілахам (тобто полякам. – О.Б.) за достатню ціну” [Каменаці 1964, 71].

Крізь ці рядки проглядає один важливий момент, який проливає світло на складну картину взаємовідносин у тодішній Речі Посполитій між панівною верствою польської шляхти та українцями, виразниками яких виступають козаки. Представляючи національну меншину, якою були вірмени в тодішній Речі Посполитій, з обов’язковим толеруванням владі, автор, описуючи дії козацько-польських військ й, очевидно, не ставлячи такої мети, мимоволі усе ж акцентує на тому, що козаків та поляків, тобто польську шляхту, роз’єднували серйозні суперечності. Адже, при всіх їхніх союзницьких відносинах, при спільній належності до християнського світу, це, по суті, як впливає при уважному читанні “Історії Хотинської війни”, різні суспільні громади, які, в зазначеному контексті, мають навіть різні збройні сили, різні, так би мовити, системи їхнього забезпечення.

У згадуваній уже нами “Кам’янецькій хроніці” Оксента є епізод, де описується, як після поразки під Цецорою 1620 р., під час свого відступу, польсько-козацьке військо зуміло організувати спротив, який татари не могли здолати, хоча щодня, як пише Оксент, “гинуло до тисячі татар. Але ось на віддалі близько півверсти від Дністра наше військо зупинилося на нічліг, – провадить літописець. – Серед поляків і козаків спалахнули чвари, почали вони нападати одні на одних. А на той час невірні вже... не розраховували домогтися якогось резуль-

тату, а багато з них навіть відстало, лише Хантемир-мурза з 12 тисячами татар був поблизу. І коли почув, що в таборі почався розбрат, то зразу з тими 12 тисячами напав на табір і прорвав його... [Наші] в паніці почали розбігатися – і кого зарубали, кого схопили живим, хто втопився в Дністрі... А канцлеру Жолкевському відрубали голову” [Кам’янецька хроніка 1985, 96].

Висновки з цього розгрому, під час якого загинув також батько майбутнього гетьмана Богдана Хмельницького, а сам він потрапив у полон, Річ Посполита зробила, запросивши до Хотина потужне козацьке військо, на чолі якого стояв гетьман П. Сагайдачний – “смілий та відважний муж”, як про нього писав Говганнес [Каменаці 1964, 56]. А щоб заохотити козаків, напередодні Хотинської кампанії П. Сагайдачному у Варшаві ще й обіцялося урівняти в правах українське населення з польським, надати більше привілеїв козакам. Та тільки стихли переможні фанфари, як це бувало, про обіцяне забули, до того ж героєм Хотина гетьман П. Сагайдачний

невдовзі помер від одержаної у бою з турками рани. А утиски українського населення з часом так посилювалися, що це, кінець кінцем, через двадцять з лишком літ призвело до Визвольної війни українського народу 1648–54 рр. на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким.

Свідчення про це криваве, сповнене трагічних подій протистояння двох слов’янських народів, між якими так багато спільного, в тому числі і видатна перемога у вікопомній Хотинській битві 1621 р., завдяки якій була врятована від турецької навали Європа, до нас також доносять створені на українських землях вірменські писемні джерела. Крім своєї безумовної історичної цінності, ці пам’ятки, як ми переконалися, становлять також неабиякий інтерес як історіографічні та літературні твори, що потребують повсякчасного уважного вивчення як у контексті історії культури, що її творили українські вірмени, так і на ширшому тлі культурологічних та історичних процесів, що мали місце в тих частинах України, де вони жили.

¹ У вірменських середньовічних рукописах Україна зветься Русією, а українці – русами чи ирузами, тоді як теперішня Росія – Московією, а її мешканці – московитами.

ЛІТЕРАТУРА

Гаркавец А. Конвергентная эволюция армяно-кипчацкого языка в условиях субординативного славяно-кипчацкого двуязычия его носителей в г. Камянце-Подольском XVI–XVII вв. Москва, 1975.

Гаркавец О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог. Київ, 1993.

Гаркавец О. Мова кипчацьких писемних пам’яток як історичний ресурс для розвитку сучасних тюркських мов // Матеріали Другого Всеукраїнського круглого столу “Проблеми освіти тюркомовних народів України: гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків і кримських татар”. Київ, 2010.

Дарбинян М. Симеон Лехаці. Предисловие // Симеон Лехаці. Путевые заметки. Москва, 1965.

Дашкевич Я. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. Ереван, 1962.

Кам’янецька хроніка // *Жовтень*, 1985., №4.

Dashkevych Ya. Who are Armeno-Kipchaks? // *Revue des Etudes Armeniennes.*, N.S. Paris, 1982. Т. 16.

Scutz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621. Budapest, 1968.

Алішан Г. Тарегірк гайоц ілахац йево олахац йеркри. Базмавеп – Венетик, 1896. (Алішан Г. Кам’янець. Вірменська хроніка Польщі та Румунії. Базмавеп – Венеція, 1896. Вірм. мовою.)

Каменаці Говганнес. Патмутюн патеразмін Хотину. Ереван, 1964. (Каменаці Говганнес. Історія Хотинської війни. Ереван, 1964. Давньовірменською мовою.)

Симеон дпрі Легату Угегрутюн йев Гішатакаран / Грат. Г.Н. Афінян. Відень, 1936. (Подорожні записки та пам’ятні записи Симеона дпіра Легати / Публ. Г.Н. Акіяна. Відень, 1936. Вірм. мовою.)

Симеон Легаци. Угегрутюн. Ереван, 1977. (Симеон Легаци. Подорожні записки. Ереван, 1977. Вірм. мовою.)